

НОМОДДИЙ МАДАНИЙ МЕРОС: МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ ВА УНИ САҚЛАШ МАСАЛАЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18507790>

Ешбаева Гулбахар

*Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали
Маданий фаолият кафедраси доценти*

Аннотация: *Мазкур илмий мақолада номоддий маданий мерос тушунчаси, унинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, асосий турлари ҳамда уни сақлаш ва авлоддан-авлодга етказиш масалалари ёритилган. Шунингдек, глобаллашув шароитида номоддий маданий мероснинг асраб-авайланиши, миллий ўзликни сақлашдаги роли таҳлил қилинган. Мақолада халқаро тажриба, хусусан, ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар асосида номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.*

Калит сўзлар: *номоддий маданий мерос, анъана, урф-одат, халқ оғзаки ижоди, миллий ўзлик, ЮНЕСКО, маданий қадрият.*

Кириш

Бугунги глобаллашув даврида ҳар бир миллат ва халқнинг ўзлигини сақлаб қолиш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Айниқса, иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларнинг тез суръатларда ўзгариб бораётгани миллий қадриятлар, анъаналар ва урф-одатларни асраш заруратини янада кучайтирмоқда. Шу нуқтаи назардан қаралганда, номоддий маданий мерос жамият маънавий ҳаётининг ажралмас қисми сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Номоддий маданий мерос халқнинг кўп асрлик тажрибаси, дунёқараши, турмуш тарзи ва маънавий қадриятларини ўзида мужассам этган мураккаб маданий

тизим ҳисобланади. У оғзаки ижод намуналари, халқ кўшиқлари, рақслар, маросимлар, урф-одатлар, анъанавий хунармандчилик, байрам ва расм-русумлар орқали намоён бўлади. Бу мерос тури моддий шаклга эга бўлмаса-да, халқнинг миллий хотираси ва маънавий бойлигини белгилаб беради.

Айниқса, ёш авлодни миллий руҳда тарбиялаш, уларда ватанпарварлик ва миллий ғурур туйғуларини шакллантиришда номоддий маданий мероснинг ўрни бекиёсдир. Чунки анъаналар ва урф-одатлар орқали инсон ўз халқининг тарихи, қадриятлари ва маданий тажрибаси билан танишади. Шу боис, номоддий маданий меросни ўрганиш,

сақлаш ва тарғиб қилиш ҳар бир жамият олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

ЮНЕСКО томонидан 2003 йилда қабул қилинган “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Конвенция мазкур соҳадаги халқаро ҳамкорликни кучайтиришга хизмат қилди. Ушбу ҳужжат номоддий маданий меросни асраш, ҳужжатлаштириш ва авлоддан-авлодга етказишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди. Бу эса миллий маданий меросни глобал миқёсда тан олиш ва ҳимоя қилиш имкониятини яратди.

Номоддий маданий мерос жамиятнинг тарихий тараққиёти давомида шаклланган маънавий қадриятлар мажмуасини англатади. У халқнинг миллий ўзлиги, маънавий қиёфаси ва маданий хотирасини сақловчи муҳим омил ҳисобланади. Номоддий маданий мерос моддий шаклга эга бўлмагани билан, жамият тараққиётига таъсир этувчи кучли ижтимоий-маданий феномен сифатида намоён бўлади.

Заргарлик санъати доирасида яратиладиган зеб-зиёнатлар инсон танасининг қайси қисмига тақилишига қараб турли гуруҳларга ажратилади. Бундай тасниф безак буюмларининг нафақат ташқи кўриниши, балки уларнинг амалий, рамзий ва эстетик вазифаларини аниқлаш имконини беради. Заргарлар томонидан тайёрланган безаклар бармоққа,

кулоққа, бўйинга, кўкракка, бурунга, кўлга, чаккага, пешонага, бошга, сочга ва белга тақиладиган турларга бўлинади. Ҳар бир безак тури халқнинг урф-одатлари, эстетик қарашлари ҳамда ижтимоий тасаввурлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

Хусусан, бўйинга тақиладиган зеб-зиёнатлар аёл қиёфасини безаш билан бирга, муайян маросимий ва ҳимоявий маънога ҳам эга бўлган. Аввалги асрларда Фарғона водийсида кенг тарқалган кундалли баргак ва пешовузлар нафис ишлови, безак элементларининг бойлиги билан ажралиб турган. Ушбу буюмлар кўпинча байрам ва тўй маросимларида тақилган бўлиб, аёлнинг ижтимоий мавқеини ҳам ифодалаган.

Соч учун мўлжалланган зеб-зиёнатлар ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Аёллар сочига тақиладиган нукра думбоқ ёки тилла чачвонлар соч турмақларини янада чиройли кўрсатиш билан бирга, ҳаракат давомида жаранглаб, эстетик таъсирни кучайтирган. Бундай безаклар, айниқса, ёш келинлар ва қизлар орасида машҳур бўлган.

Пешона ва чакка безаклари заргарлик санъатида муҳим ўрин тутади. Пешонага тақиладиган тиллақош ва пешона гажаклар аёлнинг юз чизғиларини янада ифодали қилишга хизмат қилган. Чаккага тақиладиган тилла гажаклар эса бош кийим ёки соч турмаги билан

уйғунлашиб, умумий қиёфага ўзига хос жозоба бахш этган. Бундай безаклар кўпинча мураккаб нақшлар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган.

Шунингдек, биқин ёки кўкрак қисмига тақиладиган тавшадил ҳамда туморлар нафақат безак вазифасини бажарган, балки ҳимоявий рамзий маънога ҳам эга бўлган. Халқ эътиқодига кўра, бундай буюмлар эгасини ёмон кўздан, бало-қазолардан асрайди, деб ишонилган. Шу боис, туморлар кўпинча кумушдан ясашиб, ичига дуо ёки рамзий белгилар жойлаштирилган.⁴⁶

Номоддий маданий мерос тушунчасининг илмий талқини

Илмий адабиётларда номоддий маданий мерос турли нуқтаи назарлар асосида изоҳланади. Маданиятшунос олимлар ушбу тушунчани жамиятнинг маънавий тажрибаси, ижтимоий хотираси ва маданий идентификациясини таъминловчи восита сифатида баҳолайдилар. ЮНЕСКОнинг 2003 йилги Конвенциясига мувофиқ, номоддий маданий мерос жамоалар ва гуруҳлар томонидан ўз маданий мероси сифатида қабул қилинадиган анъаналар, билимлар, кўникмалар ва улар билан боғлиқ маданий ифодаларни ўз ичига олади.

Халқ оғзаки ижоди — номоддий мероснинг асосий қатлами

Халқ оғзаки ижоди номоддий маданий мероснинг энг қадимий ва барқарор шаклларида биридир. У орқали халқнинг тарихий хотираси, ижтимоий муносабатлари ва маънавий қадриятлари сақланиб қолади. Достонлар, афсоналар ва ривоятлар халқнинг келиб чиқиши, қахрамонлик анъаналари ва ҳаётий тажрибасини ифодаласа, мақол ва маталлар ахлоқий меъёрларни шакллантиришда муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.⁴⁷

Ижро санъати ва эстетик мерос

Ижро санъати номоддий маданий мероснинг муҳим эстетик йўналишини ташкил этади. Анъанавий кўшиқлар, рақслар ва мусиқа асарлари халқнинг бадиий тафаккури, ҳис-туйғулар олами ва эстетик дидини акс эттиради. Бу санъат турлари кўпинча муайян маросимлар ёки байрамлар билан боғлиқ бўлиб, жамоавийлик руҳини кучайтиради ва маданий бирдамликни таъминлайди.

Урф-одатлар, маросимлар ва ижтимоий амалиётлар

Урф-одатлар ва маросимлар жамиятда ижтимоий тартибни сақлаш ва инсонлар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Тўй ва оилавий маросимлар, миллий байрамлар ва диний удумлар орқали инсонлар умумий қадриятлар асосида бирлашади. Бу жараён номоддий

⁴⁶ О. Ахмедова

«Ўзбекистон номоддий маданий мерос» паниндан лекция қўлланма. Тошкент, 2018. 48-б

⁴⁷ . Мирзаева Л., Тошматов У.

Ўзбекистон номоддий маданий мероси. Тошкент, 2024.18-б

маданий мероснинг ижтимоий интеграциядаги ролини кўрсатади.

Табиат ва коинотга оид анъанавий билимлар

Номоддий маданий мероснинг муҳим таркибий қисми сифатида табиат ва коинотга оид анъанавий билимлар алоҳида аҳамиятга эга. Халқ табобати, об-ҳаво кузатувлари, қишлоқ хўжалигига оид билимлар инсон ва табиат ўртасидаги уйғун муносабатни таъминлашга хизмат қилган. Ушбу билимлар экологик барқарорлик ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан ҳам қимматли ҳисобланади.

Анъанавий хунармандчилик маҳорати

Анъанавий хунармандчилик номоддий маданий мероснинг амалий кўриниши бўлиб, у моддий маҳсулот яратиш билан бир қаторда, билим ва маҳоратни ҳам ўз ичига олади. Устоз-шогирд анъанаси орқали авлоддан-авлодга ўтаётган хунар турлари миллий маданиятнинг ўзига хослигини сақлаб қолишда муҳим рол ўйнайди.

Глобаллашув шароитида номоддий маданий меросни сақлаш

Ҳозирги глобаллашув жараёнлари шароитида номоддий маданий меросга бўлган таҳдидлар кучаймоқда. Айрим анъаналар ва маросимлар ёш авлод орасида ўз аҳамиятини йўқотмоқда. Шу сабабли, уларни илмий жиҳатдан ўрганиш, ҳужжатлаштириш ва таълим тизимида жорий этиш муҳим вазифа ҳисобланади. Давлат сиёсати, маданий

муассасалар ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигида амалга оширилаётган тадбирлар номоддий маданий меросни сақлашга хизмат қилади.⁴⁸

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, номоддий маданий мерос ҳар бир халқ ва миллатнинг маънавий қиёфасини белгилаб берувчи, унинг тарихий хотираси ва маданий ўзлигини ифода этувчи муҳим ижтимоий-маданий феномен ҳисобланади. У моддий маданий меросдан фарқли ўлароқ, жамият аъзоларининг онги, тажрибаси ва кундалик ҳаёт амалиёти орқали яшаб келади ҳамда авлоддан-авлодга узлуксиз равишда ўтиб боради.

Тадқиқот давомида номоддий маданий мероснинг халқ оғзаки ижоди, ижро санъати, урф-одатлар ва маросимлар, табиат ва коинотга оид анъанавий билимлар ҳамда хунармандчилик маҳорати каби асосий турлари жамият ҳаётида муҳим ўрин тутиши аниқланди. Мазкур мерос турлари инсонларда миллий ғурур, маънавий барқарорлик ва ижтимоий бирдамликни шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

Глобаллашув жараёнлари шароитида номоддий маданий меросга нисбатан таҳдидлар ортиб бораётгани уни сақлаш ва муҳофаза қилиш масаласини янада долзарб қилиб қўймоқда. Айрим анъаналарнинг унутилиб кетиши, ёш авлоднинг

⁴⁸ Д. Чинпо'латов

Номоддий маданий мерос ва ёшлар. ВМІ, Тошкент, 2019. 6-6

миллий қадриятларга бўлган қизиқишининг пасайиши каби ҳолатлар ушбу соҳада тизимли ёндашувни талаб этади. Шу боис, номоддий маданий меросни илмий асосда ўрганиш, ҳужжатлаштириш ва таълим тизими орқали тарғиб этиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган халқаро ҳужжатлар номоддий маданий меросни сақлашнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини белгилаб берган бўлса-да, унинг самарали муҳофазаси аввало миллий даражада амалга оширилади. Давлат сиёсатининг ушбу йўналишда изчил олиб борилиши, маданий муассасалар, таълим тизими ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги ҳамкорлик номоддий маданий меросни сақлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, номоддий маданий меросни сақлаш фақат ўтмишни асраш билан чекланиб қолмасдан, уни замонавий маданий жараёнлар билан уйғунлаштиришни ҳам тақозо этади. Анъаналарни замонавий ижтимоий ҳаётга мослаштириш орқали уларнинг ҳаётийлиги ва давомийлиги таъминланади. Бу эса миллий маданиятнинг барқарор ривожланишига хизмат қилади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, номоддий маданий меросни асраб-авайлаш ва ривожлантириш ҳар бир жамиятнинг маънавий тараққиёти, миллий ўзлигини сақлаб қолиш ва келажак авлодларга бой маданий мерос қолдиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли, ушбу соҳадаги илмий тадқиқотларни давом эттириш ва амалий чора-тадбирларни кучайтириш замон талабидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. О. Ахмедова «Ўзбекистон номоддий маданий мерос» паниндан лекция қўлланма. Тошкент, 2018. 48-б
2. Мирзаева Л., Тошматов У. Ўзбекистон номоддий маданий мероси. Тошкент, 2024.18-б
3. Д. Чинпо'латов Номоддий маданий мерос ва ёшлар. ВМІ, Тошкент, 2019. 6-б
4. Тошматов О'. Г', Исакулова Н. Ж. Номоддий маданий меросни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари. Тошкент: Фан, 2014.
5. Ташматова Камола Номоддий маданий меросга оид тушунчаларни шакллантириш. Оқиш қўлланма. Тошкент, 2015.
6. Музейное дело России / Под общей редакцией Каулен М. Е., Коссовой И. М., Сундиевой А. А. — М.: Изд-во «ВК», 2003.

ИНТЕРНЕТ МАНБАЛАРИ:

1. uza.uz (<https://uza.uz/>)